

підприємства, як *British Petroleum* (нафтогазовий і вугільний монополіст), *Associated British Ports*, *British Telecom (BT Group)*, *Royal Ordnance* (виробник зброї). В Італії було приватизовано компанію *Alfa Romeo* (виробник автомобілів), телекомунікаційну групу *Italtel* [3]. Процес дерегуляції і приватизації відбувався на тлі суттєвого розширення державою соціальних зобов'язань, які стають все більш обтяжливими для країн ядра капіталістичної системи, намагаючись зняти соціальні зобов'язання, посиливши корпорації, які починають оптимізувати витрати, переносючи виробництва в країни третього світу, чим фактично і було зумовлено економічне зростання Китаю, держави розпочинають поступово втрачати позиції найбільш ефективної організації.

Розширення капіталістичної системи на весь світ, що відбулось у 1990-х рр. суттєво посилює вплив не лише корпорацій, але й міжнародних організацій, які обмежують суб'єктність держав як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Таким чином, держави сучасного типу оформлюються в період між XIV-XVII ст. в результаті послаблення універсалістських проєктів і подолання феодального партикуляризму. Подальший розвиток держави був пов'язаний із процесом централізації, поступовим розширенням сфери діяльності, що призводить до

запровадження монополії на застосування насилля, вилучення ресурсів і ведення військових компаній. Поєднання наведених вище чинників і перетворює національну державу в найбільш ефективну організацію, яка поширюється в масштабі всього світу. Найбільших повноважень сучасні держави отримують після двох світових війн, однак із другої половини XX ст. починається поступовий процес трансформації тих сфер, контроль над якими і перетворив державу в найефективнішу організацію. Процес трансформації сучасних держав має принципові відмінності між країнами ядра і периферії капіталістичної системи, якщо в першому випадку ми бачимо поступовий процес їх послаблення на тлі поступового посилення альтернативних організацій, то у випадку країн периферії відбувається процес архаїзації та дисбалансу державних інститутів, що робить неможливим виконання базових функцій держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Территория будущего, 2009. – 360 с.
2. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
3. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

УДК 321.01+342.5

Кліпкова Г. О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕОРІЯ ВИНІКНЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ АРХІТЕКТУРИ ДЕРЖАВНО-ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається генеза державних інститутів крізь призму теорії виникнення держави. Здійснено аналіз походження неформальних інститутів у сучасних державах за допомогою інструментів теорії ранньої держави. Військово-фіскальна теорія та концепт силового підприємництва, на наш погляд, роблять значний внесок у дослідження незахідних державно-інституційних систем.

Ключові слова: державні інститути, теорії виникнення держави, рання держава, вождіство, військово-фіскальна теорія, силове підприємництво.

Клипкова А. А.

ТЕОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГОСУДАРСТВА КАК ИНСТРУМЕНТ АНАЛИЗА АРХИТЕКТУРЫ ГОСУДАРСТВЕННО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Рассматривается генезис государственных институтов сквозь призму теорий возникновения государства. Осуществлен анализ происхождения неформальных институтов в современных государствах при помощи инструментов теории раннего государства. Военно-фискальная теория и концепт силового предпринимательства, на наш взгляд, вносят значительный вклад в исследование незападных государственно-институциональных систем.

Ключевые слова: *государственные институты, теории возникновения государства, раннее государство, вожжество, военно-фискальная теория, силовое предпринимательство.*

Klipkova H.

THE THEORIES OF STATE ORIGINS AS AN ANALYTICAL TOOL FOR THE RESEARCH OF THE STATE INSTITUTIONAL SYSTEM

The article discusses the genesis of the state institutions using the theories of the state origins. The analysis of the informal institutions origin in the modern states with the tools of the early state theory is given. Military-fiscal theory and the concept of the violent entrepreneurs, in our view, make a significant contribution to the study of non-Western state and institutional systems.

Key words: *state institutes, state origin theories, early state, chiefdom, violent entrepreneurs, military-fiscal theory.*

У політичній науці існує широкий спектр підходів до визначення поняття держави. Це зумовлено, зокрема, широким розмаїттям теорій її виникнення. Згідно з сучасною політологічною наукою, держава є не лише ареною боротьби економічних інтересів, класів та груп, але, в першу чергу, самостійним повноцінним актором у політичній боротьбі, і тому по праву займає центральне місце в політологічному дискурсі. Ми пропонуємо провести глибинний ретроспективний аналіз процесів раннього державного будівництва для того, щоб з'ясувати, чому деякі державні інститути сьогодні не працюють належним чином, а йдуть інверсійним шляхом, створюючи такі феномени, як фасадна демократія, неопатримоніалізм, силове підприємництво, екстрактивна економіка тощо. Як і коли державно-інституційно будівництво звернуло на хибний шлях? Чому в деяких суспільствах це відбувається, а інші працюють належним чином? Як можна виправити ці викривлення та покінити колію «поганого управління»?

Ми розглянемо існуючі в політичних науках теоретичні підходи до визначення походження держави.

Найбільш поширеною теорією протягом значного періоду історії була теологічна (теократична) теорія, яка пояснює виникнення держави волею Бога. Бог

«санкціонував» державну владу через гріховну сутність людей та необхідність керувати їх вчинками. Християнство трактує її створення як результат погодження дій з обмеження гріха. Моральний сенс існування держави вбачається в обмеженні зла та в підтримці добра. Ця концепція міститься у давньоіудейських, давньоєгипетських, давньоіндійських, давньокитайських писемних джерелах, а також у значній частині середньовічних політичних трактатів. Теологічна теорія є найдавнішою, але вона продовжує існувати у певній сфері суспільного життя, а в ісламському світі навіть займає провідну позицію. Теологічні підвалини в деяких країнах визначають політико-культурні особливості ставлення до влади, її очільників.

Психологічна (Л. Петражицький та З. Фрейд) теорія виникнення держави ґрунтується на особливому уявленні про людську психіку. Людина, згідно з психологічною концепцією, має потребу жити в соціумі, а також має потребу в авторитеті, щоб у повсякденному житті отримувати від нього приписи про те, як потрібно вчиняти. Також у людини існує схильність до панування та підкорення. Держава – це продукт психологічних конфліктів та протиріч між ініціативними особистостями, які здатні до прийняття відповідальних рішень, і пасивною більшістю, яка здатна лише до імітаційних

дій, і яка виконує ці рішення. Одним із напрямів психологічної теорії виникнення держави є патріархальна (представники: Аристотель, Р. Філмер, Н.К. Михайловський, М.Н. Покровський), в якій держава розглядається як велика родина, що виникла в процесі з'єднання родів у племена, племен – в держави. Тобто процес виникнення держави – це, по суті, процес розростання патріархальної сім'ї. Відтворюється модель Авторитет – Пасивна більшість. Укрупнення спільноти лише більш чітко фіксує у свідомості необхідність підкорюватися отцю-монарху-авторитету. Тому суспільство і держава є наслідками особливостей психології людини.

Консенсусна (договірна, контрактна) теорія розглядає державу як результат подолання природного стану суспільства («війни всіх проти всіх» згідно з Гоббсом, або загальної рівності та свободи згідно з Руссо) шляхом укладання договору між людьми, який встановлює правила спільного проживання між людьми, права та обов'язки між сувереном та його підданими або громадянами. Об'єднання людей в державно-політичну спільноту походить від природної потреби людей у свободах, порядку та забезпеченні справедливості. В результаті у правителя і народу виникає комплекс взаємних прав і обов'язків і, відповідно, відповідальність за їхнє невиконання.

На сучасному етапі ідея соціального контракту є базовим елементом консолідованої демократії. Зокрема, такі держави як Україна, потребують трансформації суспільного устрою саме на рівні загальносуспільного політичного консенсусу. Договірний теоретичний підхід й нині імпліцитно присутній у практиці державотворення та складає змістовний напрямок соціально-політичної думки (роботи Дж. Ролза, Р. Нозіка, Ю. Габермаса та ін.), впливаючи на формування сучасної ідеології.

Органічна теорія (Г. Спенсер) виходить з розуміння держави як організму, тотожного живим біологічним організмам у своєму розвитку та у своїй життєдіяльності. Відповідно, держава виникає як примітивне політичне утворення, розвивається та розростається до своєрідного екстремуму, потім починається процес старіння, що призводить до загибелі феномена держави.

Іригаційна теорія виокремлюється в межах дискурсу про європейський та східний шляхи виникнення держави. На Давньому Сході, в Азії та Африці перші держави виникли в зонах іригаційного

землеробства в бронзову епоху. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд стало умовою збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула істотного значення. Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у їх надійному захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Вперше ґрунтовно та вичерпно іригаційна теорія походження держави була сформульована у працях К. Віттфогеля. В аграрних суспільствах побудова іригаційних споруд через свою надзвичайну складність та великі обсяги праці зумовила необхідність в об'єднанні людей та у керуванні ними. Гідравлічні споруди потребували постійного нагляду та централізованого управління для ефективного функціонування. Так з'явилися політичні спільноти. Віттфогель пов'язував східно-деспотичні форми правління з необхідністю у жорсткому централізованому керуванні з впровадженням обліку, редистрибуції, підкорення, що її викликала побудова складних іригаційних систем.

Марксистська (історико-матеріалістична, соціально-економічна, класова) концепція походження держави (Ф. Енгельс, В. Ленін) доводить, що причиною виникнення держави є «народження» приватної власності і, як наслідок, розшарування суспільства на класи. Як вважав В. Ленін, держава – це продукт і прояв класових протиріч. Із виробничо-економічним розвитком з'являються класи з суперечливими інтересами. Для регулювання протистояння між ними з суспільства виокремлюється сила, яка і є по своїй суті державою. Держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного.

Патримоніальна теорія походження держави стверджує, що держава походить від права власника на землю. На прикладі феодальної системи можна відстежити, як право власності на землю транслюється на людей, що проживають на цій землі. Тобто джерелом державної влади є господар, а не народ (як стверджує, наприклад, договірна концепція). Державне господарство та скарбниці еволюціонують з приватного господарства володаря, а оподаткування є не державним обов'язком громадянина, а відображенням визнання володаря та його влади підданими. Органи державного управ-

ління рекрутувалися зі слуг та найближчого оточення господаря. Право власності передує державному порядку. Основні представники патримоніальної концепції – К. Л. фон Галлер та Ж. де Местр.

Існують також інші теорії походження держави: лібертарно-юридична, расова (Ж. Гобіно), демографічна, кризисна та теорія «інцесту» (К. Леві-Стросс).

Окрему увагу хотілося б приділити військово-податковій теорії (теорія насильства, теорія завоювання) (Ч. Тіллі), яка розглядає державне будівництво (на прикладі європейських держав) як результат двох основних факторів – фізичного тиску та збору ренти. Тому всі сучасні держави Європи являють собою результат різних комбінацій військово-адміністративного примусу у вигляді оподаткування та капіталістичного фінансування, в основі якого – державні борги приватним капіталістичним олігархіям. Ч. Тіллі зазначає, що визнання за насиллям центральної ролі дозволяє краще зрозуміти процес становлення та розвитку державних інститутів [1].

Крізь призму військово-фіскальної теорії держави процес її формування можна відстежити за такими симптомами, як вибірковий підхід до примусу сплачувати податки, поділ на «своїх» і «чужих» та відповідні правила гри, рентоорієнтована поведінка посадовців. Держава як апарат примусу і як монополія на застосування легітимного насилля, згідно з військово-податковою теорією, передбачає перш за все примус до сплати податків. З точки зору цієї теорії, організоване злочинне об'єднання є державним утворенням, якщо усунені всі конкуренти та легітимоване політичне управління суспільством. Процес становлення держави можна звести до такої схеми: озброєна група людей захоплює певну територію з населенням з метою збирання данини (tribute); таке оподаткування має примусовий характер; для того, щоб захистити свій «наділ», який «годує» цю групу осіб, вони за допомогою військових методів обороняють межі захоплених територій; таким чином, рента, яку сплачують піддані, стає також ціною за захист від інших озброєних груп. Очевидним є ідентичність з охоронним рекетом, який існує в такому самому вигляді і сьогодні в країнах третього світу. Будь-яке військово-формування завжди прагне до контролю над локальною економічною системою. Захист від загрози, створеної безпосередньо захисником, розцінюється як штучна послуга, а

захист від зовнішньої загрози – як реальна. Тому коли певна озброєна група починає захищати свою організацію від інших військових формувань, влада отримує певну легітимацію, а стосунки отримують характер обміну. Розростання масштабів війни призвело до того, що вона вимагала все більше і більше ресурсів – людських і фінансових. У зв'язку з тим, що влада потребувала все більше від своїх підданих, навіть їхнє життя, їй довелося з часом розширювати набір послуг, які вона надавала своїм громадянам («народження» громадянина, який має тепер не лише обов'язки, а й права). Держава з часом перебирає на себе функції з виробництва суспільних благ (підтримка внутрішньої безпеки, створення базових об'єктів інфраструктури тощо). Це стало поштовхом до інституціоналізації системи державної влади, виборчої системи і взагалі до виокремлення політичної сфери у житті суспільства.

В. Волков, один із провідних спеціалістів з економічної соціології у Росії, що працює у напрямку військово-фіскальної теорії держави, стверджує, що становлення фіскальної системи тотожне формуванню держави та безпосередньо пов'язане зі всіма його складниками – монополізацією права на використання сили, створенням імперсонального апарату управління, становленням відокремленого від решти суспільства класу держслужбовців, народженням інститутів громадянства та права. Податки є головним економічним індикатором становища тих, хто має монополію на застосування засобів примусу, та становища суб'єктів економічної діяльності [2]. Встановлення монополії застосування сили ґрунтується на контролі території на зовнішньому та внутрішньому рівні. Така монополізація має комплекс довгострокових соціальних, економічних, ідеологічних, структурно-інституційних ефектів, що й сприяє формуванню держави як форми організації суспільства.

Держава є відображенням економічних, соціальних і політичних відносин певного суспільства та пануючих в ньому ідей, що стосуються влади, сили, примусу, правосуддя та власності. Процеси укріплення держави як інституту завжди несли у собі дуже серйозні витрати для значної частини суспільства, так само, як і трансформації та реформи, що започатковувала або санкціонувала державна влада [3]. Але держава перемогла всіх своїх конкурентів. Це парадокс чи закономірність?

Процеси політичної еволюції архаїчних суспільств не можна звести лише до процесу зародження та становлення держави: державна лінія не була єдиним неминучим шляхом людської спільноти. Держава як форма соціальної організації мала (та має, за твердженням історичної соціології) ряд аналогів. Держава сформувалась внаслідок тривалої боротьби різних проектів. Багатолінійність та альтернативність соціального розвитку виражалася в поліморфізмі способів встановлення державного ладу [4]. Крім того, залежно від специфіки історичного розвитку та обраного шляху (path dependency), географічних умов, зовнішнього середовища, перехід до державної форми здійснювався по-різному.

Такі політантропологи, як Д. Бондаренко, Л. Грінін та А. Коротаєв, вважають, що помилково ставити знак рівності між додержавними та бездержавними суспільствами, оскільки бездержавні суспільства за рівнем складності структури та за рівнем ефективності нерідко перевершували державні та особливо ранньодержавні.

Вчення про політогенез мають спільну схильність до звуження аналізу: вони розглядають виключно сам процес формування держави. Але цей процес був нерозривно пов'язаний із рядом інших еволюційних процесів. Тому адекватне розуміння предмета дослідження можливе лише за умови врахування всього комплексу історичного розвитку. Але ж немає сумнівів, що ускладнення суспільства розкривало можливості не для однієї, а для багатьох моделей політогенезу. Врешті-решт, результат – встановлення абсолютного пріоритету держави – дає право вважати державну модель головною у процесі суспільно-політичної еволюції [5].

Вождівство – це універсальна політична структура та обов'язковий етап суспільного розвитку, через який мусить пройти кожна держава у поступальній еволюції від додержавних до державних форм. Для того, щоб розглянути вождівства у структурі сучасного державного утворення, слід проаналізувати базові уявлення про державу крізь призму еволюції соціальної влади. Вождівства як альтернативні структури влади існували задовго до виникнення держав, потім продовжували існувати на їхніх кордонах, а зараз продовжують функціонувати в тілі всіх сучасних держав, навіть у найрозвиненіших. Розрив між сучасною раціонально-бюрократичною державою та нібито архаїстичним особистісним вождів-

вом насправді набагато менший, ніж здається. Реальні держави існують не на протилежних полюсах, істина, як завжди, десь посередені. Як зазначав Макс Вебер, політії зазвичай не розрізняються настільки чітко, як це закладено в ідеальних типах. Сучасна держава спирається на деперсоналізовану систему управління, що базується на бюрократії та правовій системі. У реальній політичній практиці держави завжди організовувались та намагались панувати над вождівствами, які, в свою чергу, виборювали для себе свободу дій і навіть влади, що іноді за своєю природою наближалася до державної.

Щоб досягнути всі тонкощі процесу формування держави, слід зрозуміти природу її динамічних стосунків з локальними вождівствами, оскільки останні завжди знаходилися всередині кордонів та сфер впливу держав. У межах держав вожді завжди є ключовими політичними акторами, постійно змагаючись або співпрацюючи з державними структурами. Вони лавірують в лакунах між державними інститутами, прагнучи підкорити потоки ресурсів, які ще не контролюються державою. Але якщо йдеться про сучасне, розвинене, стає суспільство, то свобода для маневрів вождівських структур має ефективно регулюватись зусиллями раціонального уряду. Поява ефективної держави стала можливою завдяки зусиллям бюрократичних і небюрократичних інститутів, які стримували, контролювали та обмежували владу вождів. У результаті цього процесу олігархи, дони, старійшини інкорпорується в тіло держави, стаючи її внутрішніми органами. Вони прагнуть привласнити можливості держави, руйнуючи інституційну структуру і повертаючи суспільство в стихійний стан. У вождівстві існує особистий, безпосередній контроль над владними ресурсами – у військовій, економічній, релігійно-ідеологічній і політичній сферах [6], і чим більше сфер суспільно-політичного життя вождю вдається підкорити, тим більша і стабільніша його влада. Держави мають набагато більше можливостей, оскільки вони здатні переслідувати довгострокові цілі та залучати величезні ресурси для створення таких складних інститутів, як флот, податкова система та система охорони здоров'я тощо.

Отже, концепт ранньої держави (early state) є надзвичайно актуальним інструментом для сучасної політичної науки, зокрема для дослідження трансформаційних

процесів у країнах третього світу, для аналізу країн, що намагаються здійснити політичну модернізацію та зіштовхуються на цьому шляху зі складностями, які не можуть бути пояснені сучасною політичною теорією. Існує широкий спектр версій щодо політогенезу. Але для якісного дослідження феномена держави необхідно застосувати інтегральний підхід та використати ключові ідеї вищенаведених теорій як інструменти для дослідження ранньодержавних інститутів у сучасних політиях. Зокрема, одними з ключових стають тези військово-податкової теорії, які активно застосовуються у сучасних дослідженнях історичної та економічної соціології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Ч. Тилли. – М.: Территория будущего, 2009. – 328 с.
2. Волков В. В. Смысл налоговых отношений в контексте истории формирования государств / В. В. Волков // Конкуренция за налогоплательщика: исследования по фискальной социологии / Ред. В.В. Волков. – М.: МОНФ, 2000. – 119 с.
3. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
4. Ganey Venelin I. Postcommunism as a Historical Episode of State-Building: a Reversed Tillyan Perspective / Venelin I. Ganey // Kellogg-Institute, Working Paper. – 2000. – No 289.
5. Бондаренко Д. М. Альтернативы социальной эволюции / Д. М. Бондаренко, Л. Е. Гринин, В. А. Коротяев // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сб. ст. / под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротяева. – Волгоград: Учитель. – 2006. – С. 15-37.
6. Earle T. K. How Chiefs Came to Power: The Political Economy of Prehistory. Stanford, CA: Stanford University Press. 1997. – 250 с.

УДК321.01:316.323.83(477)

Баталов О.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЛЕГІТИМНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ПОСТІМПЕРСЬКОМУ (ПОСТКОЛОНІАЛЬНОМУ) СУСПІЛЬСТВІ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

Досліджено легітимність державної влади у постімперському (постколоніальному) суспільстві. На підставі аналізу розвитку як українського, так і інших постімперських суспільств зроблено висновок, що Україна пройшла типовий для більшості таких суспільств шлях прийняття зовнішньої системи цінностей, що дозволило легітимізувати власну державну владу.

Ключові слова: державна влада, легітимність, постімперське (постколоніальне) суспільство, система цінностей, зовнішні «центри легітимізації» державної влади.